

УДК 821.161.1.09

Галина БОНДАРЕНКО

**РУССОЇТСЬКІ МОТИВИ В ПОВІСТІ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО
«ОСТАП БОНДАРЧУК»**

У статті робиться спроба дослідити вплив ідей відомого французького просвітника Жан-Жака Руссо на соціальну, етичну та естетичну позицію класика польської літератури Юзефа Ігнація Крашевського. Реінтерпретаційні моделі на ідейному, сюжетному та стильовому рівні розглядаються на прикладі роману Руссо «Юлія, або Нова Елоїза» та повісті Ю. І. Крашевського «Остап Бондарчук».

Схожість літературного процесу в країнах Центральної та Південно-Західної Європи пов'язана з близькістю їх історичних доль, серед яких боротьба з феодалізмом завжди була на першому плані. Водночас протягом особливо першої половини ХІХ століття в різних країнах на духовне життя кожної нації впливають певні історичні фактори, що дозволяє визначати якісно особливий період їхнього розвитку. Гранично складною була ситуація в Польщі, яка була поділена між Росією, Пруссією та Австро-Угорщиною. Серед багатьох прикмет суспільно-духовного життя Польщі як провідні можна визначити ріст національно-особистісної свідомості, ідею позастанової цінності особи, болючість «селянського» питання.

Саме в 40-60-ті роки ХІХ століття спостерігається прискорений розвиток художньої свідомості, засвоєння основних тенденцій попередніх літературних напрямків – у тому числі й сентименталізму. Асинхронно, але виразно визріває процес формування реалізму, який не стільки протиставляє себе романтичній традиції, скільки перетворює її в своєму розвитку в неповторну національну специфіку польської літератури. І хоча всі дослідники солідарні в тому, що саме польська література є найбільш близькою до західноєвропейської моделі розвитку, безперечно, її досягнення не в останню мить пов'язані також і з впливом російської літератури. Культурна орієнтація Юзефа Ігнація Крашевського (1812 – 1887), класика польської літератури, за своїм людським типом близька до ренесансного універсалізму та просвітницького енциклопедизму. Прозаїк, поет, драматург, публіцист, літературний критик і видавець, за своє життя він написав понад шестисот томів літературних праць, серед яких 144 соціально-побутових романів і повістей, а також 88 історичних. Творчий доробок письменника свідчить про те, що як митець він пройшов складний шлях художньої еволюції, подолав гіпертрофований суб'єктивізм романтичного конструювання світу, засвоїв в певній мірі позитивістський пафос об'єктивності, а суб'єктивний момент проявляє себе в його творах не на емпірично-біографічному рівні, а як кут зору, критерій

відбору та важливий момент змісту. У цілому творча спадщина Ю. І. Крашевського має виразний експериментально-пошуковий характер в силу того, що в його письменницькій індивідуальності поєднувався як художній, так і науковий тип мислення. Творча лабораторія митця являла собою процес, що постійно змінювався, коли теоретична програма викликала потребу в художній творчості, а художні відкриття стимулювали в свою чергу діяльність письменника в галузі критики та теорії. Переконливі докази того, що інтелектуально-аналітична манера осмислення життєвого матеріалу поєднується в письменника з рисами сентиментальної поетики і органічно перетворюється на багатошаровість художньої тканини творів, дає відомий цикл «селянських повістей» Ю. І. Крашевського – «Історія Савки» (1842), «Уляна» (1943), «Остап Бондарчук» (1847), «Єрмола» (1857), «Історія кілочка у тині» (1860) та ін. Достатньо порівняти ранню «Уляну» з «Історією кілочка у тині», щоб наочно простежити, як поступово зростає функціональне навантаження тексту, як приховані смисли та алюзії перетворюють семантичну структуру діалогу на більш складну та навіть символічну. « У 30-40 роки письменник випробував ряд можливостей, що були запропоновані ще прозаїками-сентименталістами»¹.

Ідеї великого європейського мислителя Жан-Жака Руссо (1712 – 1778) мали величезний вплив на філософську, естетичну та педагогічну думку та літературу не лише в XVIII столітті, але й в XIX, причому, не лише сентиментальну та романтичну, але й реалістичну. «Культурний песимізм» Руссо, що ставить під сумнів культуру освічених класів і шукає творчі сили саме в житті простого люду, домінує в концепції світу та людини в «селянських повістях» Ю. І. Крашевського. В «Уляні» – це новий тип жінки, варіація образу «природної людини», що усвідомлює своє людське право на кохання та вибір власної долі, в «Історії Савки» – образ людини, талановитої, з почуттям власної гідності, що приречена на жорстокий життєвий випробування та приниження. Але найбільш виразним твором, що містить сукупність культурних кодів, запозичених у Руссо, фрагментів соціальних ідіом та взагалі трансформацію відомого сюжету, є, на наш погляд, повість «Остап Бондарчук». Саме вона репрезентує загальне поле анонімних формул, свідомих або несвідомих цитат, певні алюзії та ремінісценції. При констатації того, що «селянські повісті» є творами реалістичними^{2, 3, 4, 5}, їх поетика в науково-критичних студіях практично ніколи не ставала об'єктом дослідження.

Уже зав'язка цієї повісті – приїзд графа у свою зруйновану садибу – розвиває, майже повторює концепти відомого трактату Ж.-Ж. Руссо «Про походження та причини нерівності між людьми»: «У підданих немає іншого закону, крім волі їх пана, а у нього немає іншого правила, крім його пристрастей»⁶. І навіть прихована суперечка на початку повісті між панським подружжям ніби демонструє відому максиму Руссо: «Розум може помилитися, а серце – ніколи». Але більш важливо, що Крашевський висуває в якості

¹ История Всемирной Литературы. – Т. 6. – М. : Наука, 1989. – 880 с. – С. 491.

² Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – Житомир : Полісся, - 2008. – 622 с.

³ История польской литературы. – Т. 1. – М. : Наука, 1968. – 615 с.

⁴ Польский романтизм и восточнославянские литературы. – М. : Наука, 1973. – 285 с.

⁵ Радишевський Р. Юзеф Ігнацій Крашевський: діалоги з Україною. – К., 2012. – 160 с.

⁶ Руссо Ж-Ж. Избранное. Главы и отрывки из сочинений / сост. предисл и примеч. И Верцмана. – М. : Детская литература, 1975. – 190 с. – С. 74.

подолання суспільної нерівності суто руссоїстську теорію «природної доброчесності»: «Я маю на увазі жалість, природне співчуття до істот, що настільки ж слабкі, як і ми, і яким загрожує стільки ж бідувань, як і нам»⁷, – каже графиня Анна. Саме «жалість», за Руссо, всеохоплююча категорія, тому що природна і не піддається ніяким роздумам. У Крашевського жалість як порив серця раптово змінює долю хлопчика-знайди: «Графиня зі слізьми на очах дивилася на дитину»⁸. Автор пояснює: «Обличчя переляканої дитини вразило графиню, яка і без того вже була збентежена картиною страшного спустошення, тривожними думками про себе й свою дитину»⁹. Завдяки її доброму серцю та настирливим умовлянням суворий та безжалний граф погоджується віддячити хлопчику за знайдений сімейний скарб. Причому її подальші слова свідчать про те, що сталі, моральні закони щодо людського співжиття в усі віки обов'язково ґрунтувалися на гуманізмі, милосерді, сердечності та доброті. «Той, хто тебе не знає, – звертається пані Анна до чоловіка, – може подумати, що ти людина невдячна, нечутлива, з кам'яним серцем»¹⁰. У цій сцені свідомо використовуються важливі риси сентиментальної поетики: підкреслена чутливість (слово «сльози» повторюється декілька разів, як і поняття «жалість», «добро», «серце»), експресивність, пейзажний паралелізм, емоційне навантаження. Письменнику взагалі була притаманна схильність до чуттєво забарвленого образного слова. І таке інтертекстуальне наповнення тексту відразу виводить повість за межі суто «селянської» мелодрами. Крашевський навмисно згрупує багато слів-іменників, і подібна експресивна насиченість створює певне враження – в даному випадку – *сентиментальної розчуленості*. Художньо-зображувальному плану оповідання додає підвищеної експресивності та прихильності автора до такого мовного аспекту, як багаточисленні прикметники. Частотність їх використання, як якісних, так і можливо, відносних, створює неповторну авторську оповідну манеру, в якій чітко простежується схильність до підвищеної мальовничості, суб'єктивного оцінювального профілю, що особливо було розвинено саме в сентиментальній літературі. Вичленуємо в сцені зустрічі Остапа-юнака з родичами та односельцями подібні акцентуації: «сумна історія», вигляд хати «оригінальний і мальовничий», «темні постаті селян», «біле, вродливе обличчя Остапа», «сивобородий Роман, стара Килина, рум'яна, усміхнена Зоя, сумна Федькова дружина, її похмурий чоловік, насмішуватий Іван»¹¹ та ін. Це текст лише шести рядків. Отже, на початку повісті авторське надзавдання – «милість к падшим пробуджать», і цьому як найкраще сприяє використання саме прийомів сентиментальної поетики.

Визначивши *жалість* як рушійну силу, основу авторської позиції в повісті «Остап Бондарчук», згадаємо, що саме ця етична категорія була ледве не основою психологізму і в романі Ж.-Ж. Руссо «Юлія, або Нова Елоїза». Героїня відмовляється від шлюбу з Сен-Пре саме із жалості до своїх батьків, особливо до матері. Батько-тиран її не лякає, але коли барон д'Етанж падає перед дочкою на коліна і просить «пощадити його свинину», саме жалість та співчуття сприяють її рішенню відмовитися від коханого. Це ж стосується і Сен-Пре: лише його благородством, бажанням врятувати Юлію та її матір від

⁷ Крашевський Ю. І. Повісті. –К.: Дніпро, 1979. – 427 с. – С. 68.

⁸ Там само, С. 137.

⁹ Там само, С. 138.

¹⁰ Там само, С. 140.

¹¹ Там само, С. 183.

гніву барона, а зовсім не слабодухістю та нерішучістю пояснюється його відмова боротися за власне щастя. Генеза героя у Ю. І. Крашевського також нагадує походження героя Руссо: спочатку його минуле практично невідоме – хто його родичі, звідки він, яким було його дитинство, – він дійсно одинак, «позбавлений родини і майже батьківщини», як атестує себе Сен-Пре. І хоча, подорослівши, Остап постійно підкреслює, що «моя рідня – все село, всі бідні, мої брати»¹², але, за великим рахунком, він завжди самотній, як Сен-Пре: герой і його свідомість постійно знаходяться в протистоянні не лише конкретним людям та обставинам, а вбирають в себе риси романтичного героя, що не знаходить порозуміння не лише зі світом, але й і з самим собою. Прийоми портретної характеристики у Крашевського також пов'язані з сентиментально-романтичним стилем: «Це був селянський хлопчик, худий, жовтий, якому могло бути років шість або сім; одяг на ньому був такий обдертий, що тіло світилося крізь ці лахміття. Його сірячина, зшита з найрізноматніших клаптів, ледве прикривала груди й стегна; ноги босі, руки голі, голова нічим не вкрита, але бліде обличчя, незважаючи на переляк, страждання, сліди хвороби і глибоке виснаження, приваблювало до себе виразом лагідності. Його сірі очі запливли сльозами, а на синіх губах застигла вимушена посмішка – посмішка бідних людей, які вважають обов'язком приховувати нею страждання і просять зглянутися»¹³. У цьому уривку наявна демонстрація сентименталістської шкали художніх цінностей (чутливість, співчуття, жалість, мовний ареал та ін.), атестація героя як природної людини (але на відміну від романтизму це зовсім не титанічна особистість), особливі прояви авторської присутності в творі. Стильовий синкретизм, так притаманний творчому почерку Ю. І. Крашевського, проявляє себе також в тому, що закінчується ця портретна характеристика майже в декадентському дусі: «хлопчик був вродливий сумною вродою засохлих квітів, прибитих осіннім морозцем»¹⁴.

Події повісті охоплюють життя Остапа від дитинства до зрілого віку, з акцентуацією на головних віхах його долі. Другий розділ, за законами типології європейського «роману виховання», переносить читача в юність героя. У плані заявленої теми не можливо не відмітити, що саме Жан-Жака Руссо вважають письменником-новатором, що ввів в світову літературу тему дружби і образ друга. У романі «Юлія, або Нова Елоїза» як романі сентиментальному та водночас ідеологічному про народження «нової людини», нової моралі та майбутнього ідеального суспільства, дуже важливу роль, крім історії кохання аристократки Юлії д'Етанж та плебея Сен-Пре, відіграють подруга Юлії Клара та друг Сен-Пре мілорд Едуард. Вони не лише наперсники героїв, але й втілюють новий людський тип та утопічні мрії автора про рівність та взаєморозуміння людей в колективі. У Ю. І. Крашевського мотив дружби між Євстахієм (Остапом) і племінником графа Альфредом, з одного боку, продовжує ідеї, запозичені в Руссо, з іншого – саме лінія Остап – Альфред затьмарює навіть тему кохання дочки графа Михайлини до Остапа-Євстахія. Саме в бесідах, дискусіях, суперечках друзів сконцентровані майже всі концептуальні моменти повісті: соціальна нерівність, кріпацтво, виховання, освіта, «хвороба» почуттів, честь та гідність людини та ін. «Вони були

¹² Там само, С. 186.

¹³ Там само, С. 137–138.

¹⁴ Там само, С. 138.

нерозлучні, постійно ділилися між собою найпотаємнішими думками. Їхня дружба відзначалася міцністю, яка рідко зустрічається, бо вона ґрунтувалася на спільних переконаннях, а незгоди, що раптом траплялися, були тільки наслідком різниці їхніх вдач. У їхніх головах дві сторони однієї істини взаємно доповнювали одна одну і ставали одним цілим»¹⁵. Як і в Руссо, стосунки друзів дещо ідеалізовані: «Їхня дружба була рідкісним зразком спілки двох людей, які не бояться, що ця дружба може порушитися. Швидкоплинні хмарки незабаром зникали, суперечки кінчалися миром, якого вони обидва хотіли»¹⁶. Певна декларативність та моменти резонерства також зближують оповідну манеру письменника з тим синтезом раціоналізму та сентименталізму, що були притаманні звучанню скоріше літератури доби Просвітництва, ніж майбутньому стриманому реалістичному стилю.

Ю. І Крашевський від всього серця засуджував в своїх творах рабство та раболіпство – тому як наочний приклад істино людських стосунків гуманістичного майбутнього він захоплено змальовує дружбу аристократа та плебея. Невипадково фінал повісті – зовсім не зустріч з палким коханням юності, а знаходження втраченого друга: «Альфред уже не сумнівався, що знайде тут після десятирічної розлуки друга своєї юності; серце в нього забилось, коли він узявся рукою за клямку»¹⁷.

Поділяючи основні постулати руссоїстської концепції природи, людини, природної моралі та кохання як найвищого сенсу життя, Крашевський, уважаємо, запозичує зі знаменитого роману Руссо «Юлія, або Нова Елоїза», такі основні сюжетні блоки: Сен-Пре – Юлія; – Остап – Михайлина; Сен-Пре – Едуард; – Остап – Альфред; Сен-Пре – барон; – Остап – граф.

Як любовні стосунки аристократки Юлії та плебея Сен-Пре повторюють історію середньовічного богослова Абеляра і його учениці Елоїзи, так і нещаслива історія кохання Остапа і дочки графа Михайлини (Місі) в основних своїх перипетіях повторює твір Ж.-Ж. Руссо. Але, якщо в романі Руссо більш активна роль належить Сен-Пре, то в повісті Крашевського саме юна Михайлина постає як активна, вольова емансипована жінка: «Не криючись від Альфреда, вона відкрито і нерозважливо виявляла свою любов до Євстахія. Часто вечорами вона в сльозах залишала кімнату, тому що він удавав, ніби не розуміє її»¹⁸. «З її уст ледве не зірвалось небезпечне зізнання, наслідки якого неможливо було передбачити...»¹⁹ Юлія також випереджає погляди та моральний клімат свого суспільства, отже типологія жіночих образів в обох творах має багато спільного, як і така сюжетна рефлексія: стосунки Михайлини з майбутнім чоловіком Альфредом, що і в юнацтві, і в шлюбі були радше друзями, не стільки палко закоханими, скільки такими, що щиро поважають один одного. Знову ж такі і тут ми впізнаємо вже знайомий мотив з роману Руссо: «Что касается г-на де Вольмара, то мы не самообольщались, мы смотрели друг на друга трезво; чувство, соединяющее нас, – не слепой порыв сердец, горящих страстью, а непоколебимая и постоянная привязанность двух порядочных и благоразумных людей, которые знают, что им суждено провести вместе остаток жизни, довольны своей участью и

¹⁵ Там само, С. 150–151.

¹⁶ Там само, С. 151.

¹⁷ Там само, С. 222.

¹⁸ Там само, С. 206.

¹⁹ Там само, С. 212.

стараються сделать ее приятной для обоих»²⁰. Михайлина в сцені розмови з Альфредом іншими словами, але доводить ту ж думку: «Якщо ти хочеш взяти мене з цією хворобою в серці, з вічним смутком і журбою як друга і товаришку, якщо ти хочеш стати моїм законним оборонцем – я твоя»²¹.

На рівні концепцій обидва твори споріднюють, звичайно, й образи «нової людини» – Сен-Пре й Остапа. Але суттєвим моментом вважаємо історію самих назв творів: в романі Руссо акцент робиться на захисті кохання як природного почуття, що не визнає соціальних перепон, а ідея рівності підкреслюється особливою увагою до постаті жінки, адже ще з часів Ренесансу етичний ідеал втілювала саме жінка як зразок високої духовності (Беатріче, Лаура, Лауренсія, Маргарита). У Крашевського соціальний аспект засудження станової нерівності підкреслений навіть назвою – «Остап Бондарчук». Домінантна риса в характерах героїв – благородство, жертвовність, порядність. Сен-Пре в листах до Юлії постійно дає клятву коханій віддати за неї своє життя. Остап, від'їжджаючи до Варшави, каже Михайлині: «А якщо коли-небудь вам буде потрібне моє життя, то покличте: я приїду і віддам його з радістю»²². І далі: «На перший ваш поклик я завжди готовий з'явитися і віддати вам своє життя»²³. Але як письменник, що проторував шляхи польського реалізму, Ю. І. Крашевський в характері Остапа підкреслює боротьбу між народженням самоповаги та людської гідності і залишками рабської психології: «А чого я вартий? – сказав Євстахій, заламуючи руки. – Чим я заслужив на щось більше, ніж співчуття?»²⁴ І якщо Сен-Пре не відчуває своєї меншовартості в стосунках з бароном д'Етанжем, то Остап готовий принижуватися і коритися. Цю дисгармонійність і роздвоєність підкреслює і така авторська «знахідка» – подвійне ім'я героя: у вищому товаристві він – Євстахій, в своєму кріпацькому середовищі – Остап, що відповідає його розірваній свідомості.

У цьому плані, герой Руссо більш самодостатній та впевнений у собі. Хоча Сен-Пре в перших трьох книгах роману – це людина пристрастей, а в наступних трьох – символічно втілює просвітницьку думку про поліпшувальність людської природи і постає перед читачем як справжній «герой свого часу». Юлія загинула, трагічний трикутник Сен-Пре – Юлія – Вольмар зруйнований життям, але саме у фіналі зростають у Руссо ознаки ідеологічного роману. Автор приводить своїх героїв до торжества об'язку: Сен-Пре відповідально бере на себе роль вихователя дітей Юлії, Едуард Бомстон повертається до Лондону і стає членом англійського парламенту. Фінал повісті Ю. І. Крашевського більш трагічний в своєму підтексті: Остап-Євстахій стає практично відлюдником: «Дні за днями спливають одноманітно і ніби повільно, – розповідає він Альфредові, – а проте непомітно наближають мене до смерті, яка чекає на всіх нас»²⁵. Програма життя героя, на перший погляд, суто руссоїстська: «Просте життя! Мабуть, таким життям жили оті стародавні ченці, з яких насміхається сучасна цивілізація»²⁶. Але чому ж він «гірко

²⁰ Руссо Ж-Ж. Юлія, или Новая Элоиза. – М., 1968. – 774 с.

²¹ Крашевський Ю. І. Повісті. Там само, С. 215.

²² Там само, С. 198.

²³ Там само, С. 211.

²⁴ Там само, С. 212.

²⁵ Там само, С. 223.

²⁶ Там само, С. 223.

плаче»? Чому впевнений, що «серед вас місця для мене немає?»²⁷ Якщо Сен-Прем визначаємо як справжнього «героя свого часу», то Остап – яскравий приклад «зайвої людини». І ця ускладненість психологічної характеристики героя під пером Крашевського достовірна та виправдана. Це також стосується і образу дочки графа: закоханість Михайлини пояснюється не лише тим, що «шляхетний характер, стійкість і мужність Остапа <...> приваблювало Місю»²⁸, але й її нестриманістю, звичкою ніколи і ні в чому не знати відмови: «вона звикла підкорятися тільки своїй волі, піддаватися кожній хвилиній фантазії, і тому з першої ж хвилини віддалася своєму почуттю, як того вимагала її жвава натура»²⁹. Як бачимо, Крашевський не калькує ані сюжетні ходи роману Руссо, ані особливості характерів героїв, а творчо реінтерпретує деякі мотиви та ідеї знаменитого роману, переклад якого в Російській імперії з'явився ще за життя автора в 1769 році. У першій половині XIX століття переклад Олександра Паліцина видавався двічі, в 1803 – 1804 і 1820 – 1821 роках, і тому вважаємо, що польський класик не пройшов повз цю книгу.

Коли ми стверджуємо, що «селянські повісті» Ю. І. Крашевського є прикладом реалістичного типу творчості тому, що письменник не обмежується певними моментами життєвої емпірики, а дає масштабний аналіз повноти буття, особливо – соціальної його сфери, це зовсім не вступає в протиріччя з тим, що різні форми художнього мислення та відчуття проявляють себе в оригінальному, незвичному сплаві різних напрямків, течій та стилів. Що стосується визначення літературного напрямку або течії, в руслі яких написані «селянські повісті» знаменитого польського класика, то вважаємо доцільним приєднатися до точки зору відомої дослідниці М. Жмигродської з її визначенням подібного типу творчості, як «бідермайер»³⁰.

**Halina Bondarenko. Motywy russoistyczne w powieści
J. I. Kraszewskiego «Ostap Bondarczuk»**

Artykuł jest próbą zbadania wpływu idei znanego francuskiego działacza oświaty Jean-Jacques Rousseau na pozycję socjalną, etyczną i estetyczną klasyka polskiej literatury J. I. Kraszewskiego. Modele reinterpretacyjne na poziomie ideowym, fabularnym i stylowym rozpatrują się na przykładzie powieści J.-J. Rousseau «Julija, albo Nowa Eloiza» i powieści J. I. Kraszewskiego «Ostap Bondarczuk»

**Галина Бондаренко. Руссоистские мотивы в повести
Ю. И. Крашевского «Остап Бондарчук»**

В статье предпринята попытка исследовать влияние идей известного французского просветителя Жан-Жака Руссо на социальную, этическую и эстетическую позицию классика польской литературы Юзефа Игнация Крашевского. Реинтерпретационные модели на идейном, сюжетном и стилевом уровне рассматриваются на примере романа Руссо «Юлия, или Новая Элоиза» и повести Крашевского «Остап Бондарчук».

**Halyna Bondarenko. Russoistski Motives in Story of
Yu. I. Krashevski «Ostap Bandarchuk»**

In the article the attempt to probe influence of ideas of the known French enlightener of Zhan-Zhaka Rousseau on social, ethics and aesthetical position of classic of Polish literature of Yuzef Ignacy Krashevskiy is done. Reinterpretational models at ideological, with a plot and stylish level examined on an example of the novel of Rousseau «Julius, or New Eloiza» and stories of Krashevskogo «Ostap Bondarchuk».

²⁷ Там само, С. 224.

²⁸ Там само, С. 210.

²⁹ Там само, С. 210.

³⁰ Польский романтизм и восточнославянские литературы. – М. :Наука, 1973. – 285 с.